

“PÅ LIGE FOD MED MÆNDENE”

– kvindebegrebets¹ konstruktion blandt kvindelige bryggeriarbejdere 1949-75

Af Anne Brædder

Hvilke forestillinger gjorde bryggerikvinder sig om sig selv som kvindelige arbejdere i en periode, hvor arbejdet og arbejdsdelingen mellem kønnene ændrede sig i takt med de teknologiske udviklinger, og hvor kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet generelt set blev større og satte skub i ligestillingsdiskussionen? I artiklen kastes der lys over de københavnske bryggerikvinders kulturelle univers og deres forestillinger om sig selv som både kvinder, arbejdere og (hus)mødre – hvad var en kvinde og ikke mindst, hvad skulle hun være?²

Det er interessant at beskæftige sig med arbejderkvinder, fordi det ved første øjekast er tydeligt, at køn altid har været en afgørende faktor på arbejdsmarkedet og de enkelte arbejdspladser. Arbejderkvinder i alle historiske perioder er spændende – ikke mindst i den tidlige efterkrigstid, hvor der skete store forandringer i opfattelsen af kvinders lønarbejde. 1950'erne var præget af et husmoderdomineret kvindeideal, mens toforsørgerfamilien var blevet mere velanset og udbredt i 1970'erne.³ At det blev kvindelige bryggeriarbejdere i København, jeg kastede mig over, bundede i et ønske om at undersøge blandede arbejdspladser og ikke en ren kvindebranche. Mit valg faldt også på de københavnske bryggerikvinder, fordi de havde ry for at gå forrest på barrikaderne i ligestillingskampene. Det gav en forventning om, at jeg ville kunne finde artikulerede forestillinger om kvindekønnet i deres arkiverede fagforeningsmateriale. Desuden var det også en motivationsfaktor, at bryggerikvinderne i København var organiseret i en selvstændig kvindelig fagforening for bryggeriarbejdere. Det gav nemlig den dynamik til undersøgelsen, at de dels var kolleger med mændene og stod sammen med dem i mange faglige kampe og dels var konkurrenter til mændene, når mændenes og kvindernes fagforening stod over for hinanden og kæmpede om retten til en ny arbejdsfunktion.

Historiografiske og fremgangsmæssige betragtninger

Jeg er ikke den første til at tage de kvindelige bryggeriarbejdere i København i efterkrigstiden under kærlig akademisk behandling. De er blevet behandlet i to brancheanalyser fra sidst i 1970'erne og i et speciale fra 1984.⁴ Alle tre undersøgelser har en marxistisk feministisk forankring. En stor del af min motivation for at beskæftige mig med bryggerikvinderne var også, at jeg havde lyst til at give emnet “en tur mere i møllen”, forholde mig til histo-

riografien i mit arbejde og derved kaste lys over nye perspektiver ved forskningsfeltet.

Den tidligere forskning i kvindelige bryggeriarbejdere er tidstypiske eksempler på den socialhistoriske kvindeforskning fra 1970'erne – en periode hvor arbejderkvindehistorie så dagens lys og fik en vis udbredelse. Denne retning opstod som en del af studenteroprøret, nye venstreorienterede bevægelser og kvindebevægelsen og var et opgør med historievidenskabens positivistiske forskningstradition. Modsvaret var et marxistisk og feministisk alternativ, og målet var at synliggøre arbejderkvinder i historien. Forskningen havde en kritisk og korrigerende funktion, idet kvinderne skulle skrives med ind i den eksisterende mandlige og marxistiske arbejderhistorie. Der blev lagt vægt på, at kvinder ligesom mænd var produktive arbejdere og dermed underlagt kapitalismens udbytning, og at kapitalismen havde betydet en adskillelse af produktion og reproduktion – arbejdsplads og privatliv. Med denne adskillelse var kapitalismen skyld i kvinders dobbeltarbejde med både løn- og husarbejde. Klassekamp suppleret med en kritik af samfundets patriarkalske indretning forenede den marxistiske og feministiske kritik.⁵

Den tidligere forskning viser, at de kvindelige bryggeriarbejdere havde dårligere arbejdsvilkår og stod svagere i de faglige kampe end mændene. Kvindernes position var en konsekvens af dobbeltarbejdet og den deraf følgende ulighed på arbejdsmarkedet. Forskningen viser, at kvinderne var undertrykte, men at bryggerikvinderne kæmpede betydelige kønsrelaterede kampe. Det var især disse kampe, der fik mig til at spørge til hvilket kvindebegreb, der blev konstrueret og kom til udtryk i arbejdskampene. Den marxistisk feministiske tilgang giver redskaber til at analysere de samfundsmæssige og materielle vilkår og forandringer for de kvindelige bryggeriarbejdere i den produktive sfære, men ikke til at se på kvindernes kulturelle univers, som jeg var interesseret i.

Redskaber til at undersøge de kulturelle forestillinger, og hvordan de har forandret sig, kan til gengæld findes, hvis man vender blik-

ket mod en mere postmoderne tilgang. Det postmoderne paradigmeskift i kvindehistorieforskningen blev etableret med den amerikanske kønshistoriker Joan Scott og hendes indflydelsesrige essaysamling *Gender and the politics of history* fra 1988. Med paradigmeskiftet ændrede kønshistorikerne fokus fra at se på kvinders sociale vilkår til at se på køn som et mere teoretiseret analysebegreb.⁶ Postmoderne kønshistorikere betragter ikke køn som et resultat af strukturelle forandringer. I stedet forstås køn som en medskabende faktor. Køn opfattes ikke som statisk, men som en historisk og socialt foranderlig kategori. Forestillinger om mandlighed og kvindelighed er kulturelt betingede og centrale for menneskers selvforståelse. Kønsforholdet er gennemgribende for samfundet og er med til at konstituere såvel materielle som mentale strukturer. Dermed er køn et vigtigt undersøgelsesfelt, idet det siger noget om strukturelle forhold, som har indflydelse på de fleste livsområder.⁷

Interessen for arbejderkvinder på det danske historieforskningsfelt klingede ud i løbet af 1980'erne, umiddelbart inden det postmoderne paradigmeskift slog igennem. Det betyder, at der kun i begrænset omfang er forsket i arbejderkvinder med en postmoderne tilgang – og slet ikke i kvindelige bryggeriarbejdere eller ud fra den tilgang Scott har formuleret. Jeg er inspireret af Scott, fordi hun er et uundgåeligt referencepunkt i den postmoderne retning inden for kvindehistorie, og fordi jeg faldt over denne koncise beskrivelse af hendes projekt og tænkte, at det lige præcis var dét, jeg kredsede om i arbejdet med mine bryggerikvinder:

“Scott vil afdække, hvordan køn konstrueres, den løbende proces hvorigennem kønnets betydning skabes og ændrer sig. [...] Kønnets betydning er i konstant ændring, og den centrale opgave må være at afdække processen, diskursen, hvorigennem det sker.”⁸

Metodisk er Scott inspireret af idéhistorikeren Michel Foucault og filosofen Jacques Derrida.

da. Hos dem fandt hun en måde at analysere betydningskonstruktioner og magtforhold på, hvilket gav redskaber til at stille spørgsmålstegn ved "naturlige" kategorier som fx mand/kvinde og til at historisere begreber i stedet for at behandle dem som absolutte.⁹ Med den sproglige indgangsvinkel er Scott en del af den sproglige vending inden for den nye kulturhistoriske position. Ophavsmanden bag denne historieteoretiske retning er den tyske begrebshistoriker Reinhart Koselleck.¹⁰ Selvom Scott og Koselleck ikke er på linje videnskabssteoretisk, er der mange ligheder mellem deres anskuelser af sprogets betydningsdannende funktion og begrebers flertydighed og deres metodiske tilgange, som de udfolder ved at lade sproget være den analytiske indfaldsvinkel. Koselleck tilbød nogle redskaber til min undersøgelse, der fx ville gøre det muligt for mig at udtale mig om de kvindelige bryggeriarbejders forventningshorisont i forhold til kvindebegrebet, og jeg inddrog ham derfor som et supplement til Scott.

Både for Scott og Koselleck er sprog og tekst kilder til, hvordan kollektiv identitet er blevet etableret. Dermed blev bryggerikvindernes diskurser, sprog, italesættelser, ord, begreber og modbegreber i deres kønsrelaterede arbejdskampe min indgangsvinkel til deres forestillinger om kvindekvænet. Med den sproglige tilgang kunne jeg afdække kvindernes kulturelle univers og praksis – hvilke (tale)handlinger om kvindekvænet kunne legitimeres, og hvilke forestillinger om køn blev gjort og kom til udtryk i kvindernes argumenter? Det kaster lys over, hvilket kvindekvænet der blev konstrueret blandt bryggerikvinderne.

Det var i de københavnske kvindelige bryggeriarbejders fagforenings arkiv og i en tidligere tillidsrepræsentants private fagforeningsmateriale, jeg fandt kvindernes argumenter og italesættelser af kvindekvænet i deres arbejdssammenhænge.¹¹ Jeg gennemgik materialet for, hvordan kvindelige bryggeriarbejdere omtalte kvindekvænet – altså hvornår brugte de køn i deres argumentation og hvordan, og hvordan forandrede det sig? Gennem perioden 1949-75 bragte bryggerikvinderne køn

på banen i deres arbejdskampe, der handlede om:

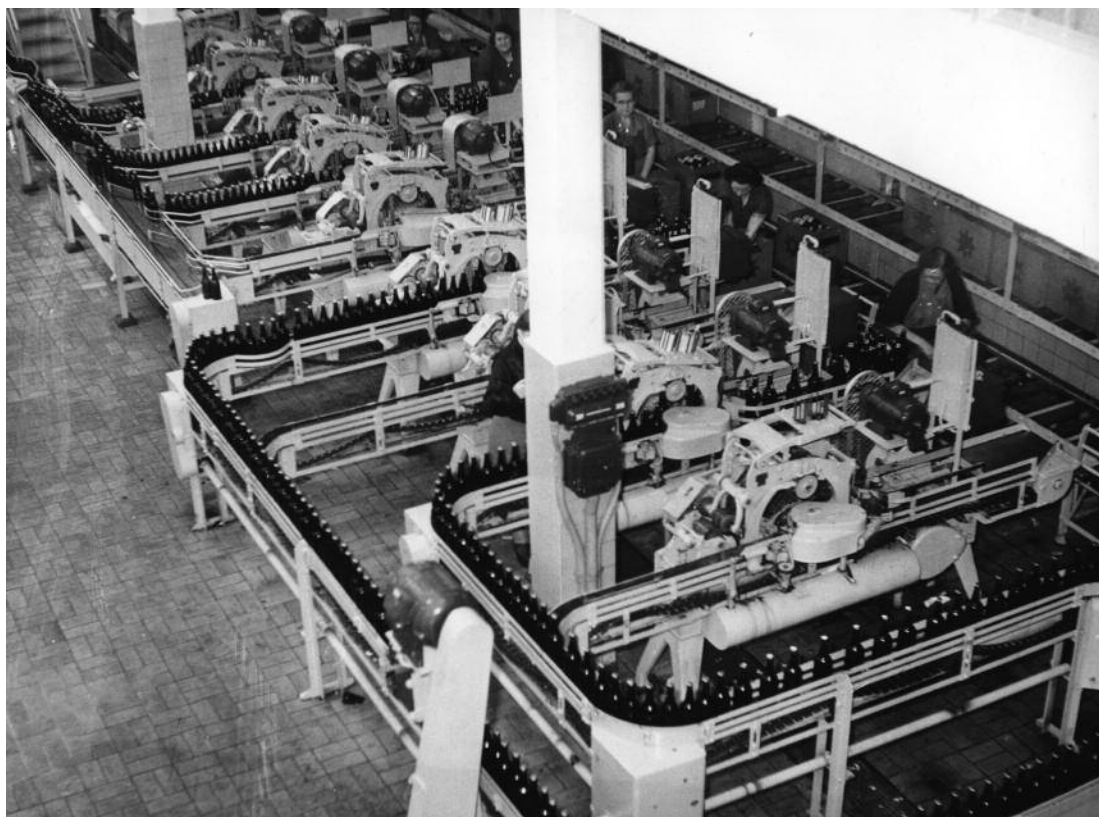
- Løn
- Arbejdsdeling
- Når mændene i det hele taget havde bedre arbejdsvilkår end kvinderne i både store og små sager
- At lønarbejdet også skulle efterlade plads til deres forpligtigelser i hjemmet

Arbejdskampene var ikke nye på kvindernes dagsorden i den afgrænsede undersøgelsesperiode. Kønsforskelle og forskelle på mænds og kvinders arbejdsforhold har været debatteret lige siden industrialiseringens barndom. I min gennemgang af kildematerialet var jeg opmærksom på, når kvinderne brugte nye begreber og argumenter i deres arbejdskampe. Nye begreber blev analysens periodemæssige skillelinjer. Der viste sig hurtigt tre perioder, der adskilte sig fra hinanden i forhold til, hvordan kvinderne omtalte og forestillede sig kvindekvænet. Jeg gav dem følgende overskrifter, der var sigende for kvindernes kønsforestillinger og kønsrelaterede arbejdskampe i hver periode:

- Den reproduktive rolle vs. forsørgerrollen (1949-60)
- Ligestilling er kvinders ret (1960-68)
- Kampen mod diskrimination (1968-75)

Den reproduktive rolle vs. forsørgerrollen (1949-60)

I midten af 1900tallet var der i København op mod 1800 kvindelige bryggeriarbejdere, der sammen med deres ca. 5500 mandlige kolleger producerede øl og mineralvand til Danmark og verdensmarkedet på byens bryggerier: Carlsberg, Tuborg, Stjernen og Kongens Bryghus. Arbejdet var stærkt kønsopdelt. Kvinderne var beskæftiget med rengøring og i tappehallerne, hvor de delte arbejdsfunktionerne i kolonnerne med mændene. Alt var kønsopdelt på bryggerierne – mænd og kvinder spiste i hver deres borgerstuer, var organi-

*Kvinder i kolonner sætter etiketter på ølflaskerne på bryggeriet Stjernen, 1953.
Foto: Arbejdermuseet & ABA.*

seret i hver deres fagforening og havde forskellige ansættelsesvilkår. På alle punkter havde kvinderne dårlige arbejdsforhold end mændene. Kvinderne tjente fx 78,5 % af mændenes løn i 1953, men bryggerikvinderne var bedre lønnet end mange andre arbejderkvinder. I gennemsnit tjente ufaglærte kvinder i København kun 69 % af, hvad ufaglærte mænd gjorde. De kvindelige bryggeriarbejdere og deres fagforening kæmpede ligesom resten af fagbevægelsen for at rette op på nogle af problemerne på arbejdsmarkedet, der især gjaldt kvinderne.¹² Bryggerikvinderne kæmpede ikke kun kønsrelaterede faglige kampe. Sammen med mændene arbejdede de for mere i løn og kortere arbejdstid. I 1959 blev arbejdsugen nedsat til 45 timer på bryggerierne og resten af det industrielle arbejdsmarked. De faglige kampe blev ikke kun ført

ved overenskomstforhandlingerne. Arbejdet blev ofte nedlagt pga. utilfredshed, og der var jævnligt lokale forhandlinger mellem ledelsen og den mandlige og/eller den kvindelige fagforening.¹³

I slutningen af 1940'erne ændrede arbejdet på bryggerierne sig væsentligt, fordi bryggerierne fik del i Marshallhjælpen. Med Marshallkolonnerne blev arbejdet mekaniseret. Især mændene fik arbejdet ved de nye maskiner, og særligt mange kvinder blev overflødiggjort og mistede deres arbejde. I vinteren 1953 var en tredjedel af de kvindelige bryggeriarbejdere i København arbejdsløse. 1950'erne var generelt set på arbejdsmarkedet et ugunstigt årti med lav vækst og en arbejdsløshed omkring 10 %.¹⁴

Sidst i 1950'erne blev skifteholdsarbejde en del af (bryggeri)arbejdernes hverdag, fordi det

dyre maskineri skulle køre nonstop. Hverdagen kunne være vanskelig at få til at hænge sammen i de familier, hvor kvinden arbejdede eller var eneforsørger, bl.a. fordi der ikke var ret mange børnepasningsmuligheder. I 1950 udgjorde de gifte kvindelige arbejdere ca. 40 % af alle kvindelige arbejdere. De arbejdede ikke nødvendigvis fuldtid, men havde deltids- eller sæsonarbejde. Både ægteskabslovgivningen og skattepolitikken inddelte borgerne i forsørgere og ikke-forsørgere. Forsørgerdefinitionen dækkede i langt størstedelen af tilfældene mænd. Kvinder blev automatisk ikke-forsørgere, når de blev gift. Forsørgere havde skattemæssige fordele, idet de havde et større fradrag end andre skatteydere.¹⁵ Uanset hvilket liv bryggerikvinderne levede, om de var unge eller gamle, havde ingen eller mange børn eller havde sæson- eller fuldtidsarbejde, var deres arbejde en nødvendighed.

De kvindelige bryggeriarbejdere omtalte i 1950erne oftest sig selv som enten "damer" eller "kvinder" i fagforeningsmaterialet.¹⁶ Når bryggerikvinderne definerede sig i forhold til en anden gruppe, var det i langt de fleste tilfælde de mandlige bryggeriarbejdere.¹⁷ Det er interessant, at modbegrebet sjældent var arbejdsgiverne eller ledelsen, når ledelsen oftest var modparten i forhandlingerne. Kvindernes begrebsliggørelse af sig selv tyder på en kønnet selvopfattelse. Kønnen – med tryk på det særlige ved kvindekønnen – og ikke mindst de grundlæggende forskelle på mænd og kvinder lader til at have været vigtige for kvindernes forestillinger om kvindekønnen. Denne kønsopfattelse ligger fint i tråd med den sociale virkelighed med kønsopdelte borgerstuer, fagforeninger, arbejdsopgaver og -vilkår, der dagligt mødte kvinderne.

Kvinderne var især bevidste om lønforskellene mellem dem selv og mændene, og eftersom kvinderne i gennemsnit tjente omkring trefjerdedele af deres mandlige kolleger, kan det ikke undre, at kvinderne tematiserede højere løn gentagne gange op gennem 1950erne. Målet var oftest at få den samme forhøjelse af lønnen ved overenskomstfornyelserne som mændene. I 1949 opnåede kvinderne for

første gang det samme løntillæg som mændene. Det blev af formanden for kvindernes fagforening omtalt som et "kardinalpunkt" og som "et stort fremskridt".¹⁸ Ved de efterfølgende overenskomstforhandlinger i 1950erne lykkedes det fortsat at opnå de samme løntillæg som mændene, og hver gang blev det omtalt positivt. Ikke alle medlemmer var dog lige så tilfredse med resultaterne som formanden. Allerede i begyndelsen af 1950erne krævede nogle af de ordinære medlemmer "lige så meget i løn" eller "samme løn" som de mandlige bryggeriarbejdere, og i 1952 nævntes begrebet "ligeløn" for første gang.¹⁹ Fagforeningen arbejdede dog reelt set ikke for ligeløn før i sidste halvdel af 1960erne – først der blev det formuleret som overenskomstforhandlingskrav. Så det tyder ikke på, at det for mange af medlemmerne eller de skiftende formænd var en del af deres forestillingsunivers og forventningshorisont, at mænd og kvinder kunne være ligelønnet. En del medlemmer og de skiftende formænd for fagforeningen argumenterede da også imod, når kvinderne internt i fagforeningen diskuterede ligeløn. Der var to typer af modargumenter, og de var formentlig velkendte, for de havde været diskuteret i faglige kvindesammenhænge, lige så længe der havde været kønsopdelt arbejde. Det ene gik på, at kvinderne var "... *bange for at arbejdsgiverne i stor udstrækning vil tage mænd, hvis de skal betale det samme i løn...*".²⁰ I den type argument gav bryggerikvinderne udtryk for, at de havde beskæftigelse, fordi de var en billigere arbejdskraft, og at mænd ville få alt arbejdet, hvis lønsatserne var ens. I forhold til kvindebegrebet viser det, at kvinderne frygtede, at ledelsen ikke opfattede dem som arbejdere på linje med mændene. Argumentet mod ligeløn skal dog formentlig også ses som et udtryk for, at det i en tid med tårnhøj arbejdsløshed var vigtigere at bevare arbejde frem for at få ligeløn. Den anden type argument mod ligeløn, som blev fremført internt blandt kvinderne, henviste til den fysiske forskel på mænd og kvinder. Kvinderne frygtede, at ledelsen ville kræve, at kvinderne skulle kunne udføre det samme arbejde som

mændene. Med meget manuelt arbejde, som der stadig var på bryggerierne i 1950'erne, og trækasser med 50 øl i hver, var arbejdet fysisk hårdt, og det satte nogle begrænsninger for kvinderne. Kvinderne accepterede altså den fysiske kønsforskel og de begrænsninger, de vurderede, forskellene gjorde. Kvinderne brugte også nogle gange denne forskel til at undslå sig arbejde, som ledelsen ønskede, de skulle udføre.

Kvinderne var ikke kun bevidste om den kønslige forskelsbehandling på bryggerierne, når det kom til løn, men også om andre ansættelsesvilkår, der var forskellige for mænd og kvinder. Når kvinderne argumenterede for at få arbejdstøj, tillæg for retroet arbejde, dagpenge i forbindelse med arbejdsulykker, ordentlige opsigelsesfrister og lette pladser til ældre kolleger, var mændene modbegrebet og sammenligningsparameteret, idet de havde bedre forhold, som kvinderne dermed også følte sig berettiget til. De mandlige bryggeriarbejdere blev fx brugt af kvindernes fagforeningsformand, når hun ville overbevise kvinderne om, at der var opnået gode forhandlingsresultater. I 1949 var det en forbedring, at "*Kvinderne faar deres Forklæder vaskede ligesom mændene faar.*"²¹ Mændene blev også brugt som argumentation, når medlemmer stillede overenskomstforslag og ønskede at hente opbakning hos bestyrelsen og de øvrige medlemmer. Også når formanden og tillidsrepræsentanter skulle forhandle med ledelsen, argumenterede de ved at sammenligne kvindernes dårligere vilkår med mændene. Det interessante i denne analytiske sammenhæng er ikke, om argumenterne virkede overbevisende, men i stedet at de kvindelige bryggeriarbejdere hele tiden skævede til modstykket, de så i deres mandlige kolleger, og at de brugte dem i argumentationen trods de grundlæggende forskelle, kvinderne så mellem mænd og kvinder. Det understreger, at kvinderne vægtede det særegne ved kønnene og hierarkiet mellem dem i deres forestillinger om køn og ikke de menneskelige ligheder.

Kvinderne havde mange huslige forpligtigelser at passe ved siden af deres arbejde på

bryggerierne, og det kom ofte til udtryk i fagforeningsmaterialet. Italesættelser af det hjemlige ansvar viser, at den reproduktive rolle var et væsentligt aspekt ved kvindernes forestillinger om kvindekønnet. Formanden brugte kvinders huslige rolle som argumentation til at modsætte sig opgaver eller til at underbygge krav. Fx fremførte formanden, at rengøringsarbejdet med maskinerne i de nye Marshall-kolonner var problematisk, fordi driften blev øget til 17 timer i døgnnet, og kvinderne med de nye arbejdstider på skifteholdene dermed ikke kunne nå at gøre deres indkøb om lørdagen, inden butikkerne lukkede. Endnu oftere blev børn brugt i argumentationen for eller imod noget, der vedrørte kvindernes arbejdsforhold. Fx fremsatte nogle kvinder i 1958 forslag om mulighed for at få deres børn passet om aftenen i Carlsbergs børneinstitution, når virksomheden krævede, at kvinder havde aftenarbejde. At kvindernes rolle som arbejdere og mødre ofte stødte sammen kom ikke mindst til udtryk, da fagforeningens generalforsamling i 1957 måtte rykkes pga. mors dag. Kvinderne forsømte også deres arbejde væsentlig mere end mændene pga. deres familieforpligtigelser. I størstedelen af 1950'erne forsvarede formanden kvinder, der forsømte pga. børns sygdom, men det aftog sidst i 1950'erne.

Modbegrebet til kvindernes reproduktive og huslige ansvar var forsørgeransvaret. Forsørger-/ikke-forsørgerbegrebet nævnes adskillige gange i kilderne fra 1950'erne. Kvinderne accepterede distinktionen, som var institutionaliseret i samfundet af staten lovgivningsmæssigt, selvom de med deres indtægt bidrog til/var ansvarlige for familiens forsørgelse. Modbegrebsparret var naturgivet i kvindernes kulturelle univers og erfaringsrum, og det lå uden for deres forestillingsverden at stille spørgsmålstegn ved, om mennesker skulle være opdelt efter det. Der er ingen tvivl om, at 1950'erne var præget af kulturelle forestillinger om manden som forsørger og kvinden som ikke-forsørger, hvis hovedansvar var de huslige og reproduktive forpligtigelser. Det var heri, at kønsforskellene, som kvinderne

konstant forholdt sig til, bestod. Det er bemærkelsesværdigt, at disse forestillinger i så høj grad gjorde sig gældende i fagorganisatoriske og arbejdsrelaterede sammenhænge, hvor kvinderne var arbejdere og fagforeningsmedlemmer såvel som deres mandlige kolleger.

Indførelsen af Marshall-kolonner ændrede både arbejdet og arbejdsdelingen mellem kønnene på bryggerierne. Både mændenes, kvindernes og ledelsens kønsforestillinger havde betydning for, hvilke argumenter der blev benyttet i bemandingsforhandlinger, og hvordan arbejdsdelingen blev. I de første par år, hvor nye maskiner i Marshall-kolonnerne kom ind i tappehallerne, forholdt kvinderne sig resignerende til, at mændene fik arbejdet, selvom maskinerne erstattede arbejde, som kvinderne hidtil havde udført manuelt. Diskursen og normen var klar: Mænd var på bryggerierne lig med ny teknik og maskiner, og derfor blev maskinarbejdet indiskutabelt givet til dem. Med kvindernes resignation var de i begyndelsen af 1950erne med til at konstruere og opretholde denne kulturelle forestilling. Men fra 1953 og op gennem resten af 1950erne opponerede kvinderne dog mod den gængse association mellem mænd og mekanisering – formentlig fordi arbejdsløsheden var så høj, at kvinderne ønskede at få del i mere arbejde. I deres argumenter mod, at mænd skulle have det mekaniserede arbejde, var køn dog ikke en faktor. Kvinderne problematiserede ikke, at mændene i kraft af deres køn havde førsteret til det mekaniserede arbejde. I stedet henviste kvinderne til den traditionelle arbejdsdeling i tappehallerne, og det virkede tilsyneladende overbevisende:

“Driftsleder Junge Jensen mente sig berettiget til at sætte mænd på disse pladser. Heroverfor har Julie Jørgensen protesteret [...] altid har [det] været kvinders arbejde, – som nu udføres ved båndene. Forhandlingen gav til resultat at kvinder skal betjene båndene.”²²

Kvindernes italesættelser af køn i perioden 1949-60 peger på, at den særegne kønnede

identifikation og ikke mindst den grundlæggende distinktion fra mænd var afgørende for bryggerikvindernes forestillinger om kvinde-kønnet. Den tidligere forskning i kvindelige bryggeriarbejdere kastede også lys over, at kønsforskelle var en afgørende faktor på bryggerierne, idet kønnene arbejdede under forskellige vilkår. Med den poststrukturalistiske tilgang tydeliggøres det imidlertid, at også kvinderne fokuserede på kønsforskellene og definerede sig i forhold til mændene, og at de dermed også var med til at opretholde de dikotomiske forestillinger om kønnene. Kvindernes kønsdikotomiske kulturelle verdensbillede bestod af forestillinger om manden som forsørger vs. kvinden som (hus)mor med det reproduktive og hjemlige ansvar. Kønsdiskurserne blev opfattet som naturgivne og legitime og var dermed magtfulde i bryggerikvindernes konstruktion af kvindebegrebet. Det er bemærkelsesværdigt, at disse kønsforestillinger i så høj grad gjorde sig gældende i en fagorganisatorisk og arbejdsrelateret kontekst. Især når man tager den sociale virkelighed i betragtning, hvor kvinderne også forsørgede familien, hvad enten de var alene eller fælles med manden om det.

Ligestilling er kvinders ret (1960-68)

På mange måder var 1960erne en anden socialhistorisk virkelighed for bryggerikvinderne. Sidst i 1950erne kom Danmark ind i en periode med høj vækst og lav eller ingen arbejdsløshed. Industrien var blevet konkurrencedygtig på verdensmarkedet – ikke mindst den danske bryggerikapital, der i midten af 1960erne blev verdens største øleksportør. Beskæftigelsen steg på bryggerierne, og de over 2000 bryggerikvinder udgjorde lidt over en fjerdedel af den samlede arbejdsstyrke på de københavnske bryggerier. Industriarbejde som helhed, og derved også arbejdet på bryggerierne, blev i 1960erne ved med at blive yderligere mekaniseret og rationaliseret.²³

Der var stadig stor forskel på mænds og kvinders ansættelsesvilkår. På bryggerierne

Kvindelige bryggeriarbejdere i demonstration på Istedgade, 1960. Mændene havde fået et højere tillæg, end de havde. Strejken varede i næsten to uger. De efterfølgende forhandlinger gav kvinderne samme løntillæg som mændene. Foto: Arbejdermuseet & ABA.

arbejdede kvinderne fortsat mere på akkord og tjente i 1966 i gennemsnit 7,6 % mindre. Lønforskellen var meget lille i forhold til forskellen på andre ufaglærte mænd og kvinder. Bryggerikvinder i København var stadig nogle af de bedst lønnede kvindelige industriarbejdere, mens deres mandlige kolleger i begyndelsen af 1960erne tjente mindre end andre ufaglærte mænd i København. Sidst i 1960erne var mændenes lønninger dog steget så meget, at de tjente mere end andre ufaglærte grupper. Til gengæld var lønforskellen mellem mænd og kvinder på bryggerierne øget, så kvinderne tjente næsten 13 % mindre end mændene.²⁴

Samfundets økonomiske optur blev grundlaget for opbygningen af velfærdsstaten. Efterhånden som velfærdsreformerne blev realiseret, voksede den offentlige sektor eksplosivt, og mange kvinder fik arbejde her. På bryggerierne og på andre industrielle arbejdspladser steg kvindeandelen dog ikke – det var ikke her, de gifte kvinder fik arbejde, i højere grad end de tidligere havde haft. Med kvinders generelt set øgede tilknytning til arbejdsmarkedet voksede kravet om reelle og lige muligheder for, at de kunne passe et erhvervsarbejde. Det var derfor nødvendigt med fx bedre børnepasningsmuligheder. I sidste halvdel af 1960erne skete en stor udbygning på daginstitutionsområdet. Husarbejdet vedblev at være kvindernes, men det blev lettet af, at også dét blev rationaliseret, og at hjemmene blev udstyret med flere elektriske maskiner.²⁵

Fagbevægelsens kvindepolitik drejede sig hovedsageligt om ligeløn og ikke om køns- eller familiepolitik. Det var også ligelønnen, der optog bryggerikvinderne. I 1965 blev det indføjet i forbundets love, at det skulle arbejde for ligeløn, men alligevel var det vanskeligt for kvinderne at hente støtte til ligelønsskravet.²⁶

Det samlede billede af industriarbejdernes vilkår afviger i denne periode fra tidligere pga. den høje beskæftigelse og velfærdsstatens etablering. At de kvindelige bryggeriarbejdere også tjente en relativt høj løn gør, at deres sociale virkelighed var en helt anden

end i 1950erne. De faglige kampe forandredes naturligvis sammen med kvindernes sociale vilkår, og i det lys er det interessant at se på, hvordan bryggerikvindernes forestillinger om kvinder ændrede sig.

Som noget nyt satte kvinderne eksplicit ligestilling på dagsordenen, og det begreb viste sig at være centralt for kvindernes kønsopfattelse op gennem 1960erne. Helt konkret brugte kvinderne begrebet første gang i 1960, da ca. 1500 bryggerikvinder i København strejkede i to uger, fordi mændene ved nogle lokale forhandlinger havde fået et højere løntillæg. Kvinderne genoptog arbejdet, så forhandlingerne kunne fortsætte, og udsendte i den forbindelse en resolution, hvor de satte lighedstegn mellem ens løntillæg mellem mænd og kvinder og så “ligestilling”:

“... da vi gennem vor aktion har demonstreret vor vilje og styrke til forsvar for vor ligestilling med de mandlige bryggeriarbejdere...”²⁷

Forhandlingerne gav kvinderne det samme løntillæg som mændene. Kravet om lige løntillæg var ikke et nyt krav, men det var nyt, at kvinderne begrundede kravet i en ligestillingskamp. At der kunne opnås ligestilling mellem mænd og kvinder på arbejdsmarkedet – i hvert fald i forhold til løn – forekom nu som et realistisk fremtidsscenario for bryggerikvinderne. I den første halvdel af 1960erne handlede kvindernes lønkamp dog stadig kun om lige løntillæg og ikke ligeløn. Fra 1965 og frem var kvinderne og fagforeningsformanden imidlertid ikke længere tilfredse med at forhandle om ens løntillæg for mænd og kvinder. “Ligeløn” blev et veletableret begreb, og fra 1967 og frem var ligeløn et overenskomstkrav fra kvindernes side. Den formelle ligeløn kom dog ikke før ved overenskomstforhandlingerne i 1973. Der er en væsentlig forskel på kravet om ens løntillæg og kravet om ens grundløn. Med ligelønsskravet arbejdede kvinderne for at udligne de grundlæggende ulige forhold mellem kønnene, mens ens løntillæg blot sørgede for, at lønforskellene ikke blev udvidet. Kvinderne kædede ligeløn sammen med “li-

gestilling” eller “ligeret” på samme måde, som de havde gjort det under lige løntillægstrejken i 1960. Fx holdt formanden Margit Fogh en tale med ligeløn som hovedtema på forbundets kongres i 1965, hvor hun pointerede, at “... på vor gamle fane står *“Fremad kvinder for lige ret”*, og det er 62 år siden den blev indviet.”²⁸ Italesættelserne af højere løn ændrede altså karakter i 1960erne i forhold til i 1950erne, og desuden tematiserede kvinderne også kravene hyppigere. Det tyder på, at kampen blev vigtigere for kvinderne. De nye begreber for bryggerikvinderne om ligestilling i løntematiseringerne peger desuden på, at “ligeret” og “ligestilling” var centralt for forestillingerne om kvindekønnet i 1960erne.

Det var ikke kun i kvindernes lønkamp, at det kom til udtryk, at ligestilling var målet, og at mændene blev brugt som sammenligningsparameter i argumenterne for at opnå det. I 1960erne gjaldt det mange faglige kampe, hvad enten de handlede om vilkår for tidsstudierepræsentanterne, anciennitetstillæg, ret til sygehjælp, fri til tillidsrepræsentanterne, så de kunne varetage de faglige interesser, m.m. De kvindelige bryggeriarbejdere ville have “... *kvinder placeret på lige fod med mændene*”.²⁹ Kvindernes yderligere begrundelse for deres krav var, at det var “retfærdigt” og “rimeligt”. Ligeløn og ligestilling var “kvinders ret”.³⁰ Det interessante ved, at kvinderne brugte mændene som sammenligning, er, at det afspejler, at mændene var parameteret for ligestilling, idet kvinderne altid var inspirerede af mændenes arbejdsvilkår og ikke stillede forslag om nye tiltag. Deres forestillingsverden om ligestilling gjaldt kun den, de i forvejen kunne se hos mændene, og dermed var deres forestilling om mænd stadig afgørende for deres forestilling om kvinder.

Arbejdsdeling og løn var ligesom i 1950erne de to kønsrelaterede faglige kampe, der oftest blev tematiseret af de kvindelige bryggeriarbejdere i 1960erne. Fagforeningsformanden for mændene, Holger Foss, og kvindernes formand, Margit Fogh, havde en aftale om at respektere, hvad der var mande- og kvindearbejde i tappehallerne og dermed ikke gå ind

på hinandens arbejdsområder. Sidst i 1960erne lod aftalen dog til at være i opløsning, og de to fagforeningsformænd forhandlede længe om nogle sager om automatisering af ilægning og etikettering. Kvindernes argumentation i disse sager var en anden end i 1950erne, hvor de henviste til den traditionelle arbejdsdeling. Det nye argument, Margit Fogh forsøgte sig med, var, at kvinderne blev ramt hårdest af automatiseringen og derfor havde ret til arbejdet ved de nye maskiner:

“... det viser sig nu, at mændene ikke mister pladser, men kun kvinderne.”³¹

Kvinderne fik både de omstridte pladser ved ilæggermaskinen, som siden Marshall-kolonernes indtog havde været mandearbejde, og etiketteringsarbejdet, der siden 1950erne nogle steder havde været kvindearbejde og nogle steder mandsarbejde, så det var tilsyneladende et overbevisende argument. Kvinderne brugte altså med succes et typisk lønarbejderargument, idet de pointerede, at de ikke ville miste arbejdspladser – og slet ikke flere end mændene. Derved lå der også et implicit ligestillingsperspektiv i bemandingskampene, selv om ligestilling ikke blev ekspliciteret i argumentationen. I modsætning til i 1950erne var kvinderne ikke resignerende i forhold til maskiners maskuline konnotation. Det var en del af kvindernes (og arbejdsledernes) forestillingsunivers, at kvinder kunne betjene de nye og højteknologiske anlæg, bryggerierne blev udstyret med. For de kvindelige bryggeriarbejders kvindebegreb betyder det, at ikke kun ligestilling med mænd, men også lighed (forstået som ensartethed) gjorde sig gældende, når det handlede om arbejdsindhold og arbejdsdeling. At kvinder og teknologi i ligestillingsånden ikke længere var en uforenelig modsætning havde formentlig at gøre med kvindernes andre ligestillingsinitiativer på bryggerierne og den generelle ligestillingsdiskurs, der prægede arbejdsmarkedet.

Teknologi prægede ikke kun de kvindelige bryggeriarbejders udearbejde, men også husarbejde. Vidundermaskiner som fx støvsugere,

køleskabe, fryserne og vaskemaskiner medvirkede til, at arbejdet i hjemmet blev mindre tidskrævende, og den høje realløn gjorde tilmed, at arbejdere havde råd til at anskaffe sig dem. Der kom flere offentlige pasningsinstitutioner, og især i sidste halvdel af 1960erne var det lettere at få børn passet. De ydre omstændigheder, der var forbundet med velstandsstigningen og velfærdsstatens etablering, gjorde det nemmere for kvinderne at passe deres lønarbejde. Alligevel fremhævede kvinderne en del arbejdsproblematikker i relation til deres reproduktive og huslige rolle. Ligesom i 1950erne var det ofte i forbindelse med arbejdstid, at kvindernes roller som mødre og arbejdere karambolerede. Det var fx problematisk om lørdagen, hvor det var vanskeligt for kvinderne at få passet deres børn og at nå at gøre deres indkøb.³² Op til julen i 1964 var der også en del forhandlinger om natholdets arbejdstid. Arbejdet natten før juleaftensdag kunne ikke forenes med kvindernes juleforberedelser i hjemmet. Kvinderne mente ikke, at

"... det kan passe, at de skal arbejde til om morgenen Juleaftens dag [...] Det er ikke muligt for en husmoder at sørge for en hyggelig juleaften for mand og børn, efter at have arbejdet til 6 morgen. [...] Carlsberg må vise lidt menneskeligt hensyn."³³

Efter mange forhandlinger endte sagen med, at kvinderne på natholdet fik fri natten til d. 24. december. Bemærk i øvrigt at de kvindelige bryggeriarbejdere italesatte dem selv som "husmødre" – det tydeliggør diskursen om det reproduktive ansvar. I modsætning hertil står, at det en enkelt gang i 1960erne er ført til referat i forhandlingsprotokollerne, at formanden understregede over for ledelsen, at kvinder også kunne være "forsørgere".³⁴ Det interessante er her, at det for første gang blev ekspliciteret i kildematerialet, at kvinder var afhængige af lønnen fra et fuldtidsarbejde og kunne være forsørgere, selvom det egentlig var mændenes samfundsansvar.

I 1960erne italesatte kvinderne køn og kønsforskelle væsentligt hyppigere end i

1950erne – og de italesatte for første gang, at de kæmpede for ligeret. Det betyder altså, at der var flere faglige kampe i 1960erne, hvor køn eller kønsforskelle var en faktor for kvinderne. I den forbindelse er det dog interessant at bemærke, at kvinderne ikke bragte nye kønsrelaterede faglige kampe på banen i forhold til i 1950erne – de handlede stadig om løn, arbejdsforhold i det hele taget, bemanding, og at kvinderne ved siden af skulle kunne passe husarbejdet. Det må til gengæld betyde, at kvinderne så nogle af kampene i 1960erne i et kønsperspektiv, som de ikke havde gjort før. Et eksempel på en faglig kamp, der for kvinderne hang sammen med køn i 1960erne, men ikke tidligere, er bemandingskampene. I disse kampe i 1950erne italesatte kvinderne ikke køn i deres argumentation. I 1960erne derimod betonedede de køn og ligestilling i konflikterne om arbejdsdeling. Det øgede kønsfokus har uden tvivl at gøre med den øvrige ligestillingsdiskurs, der var i samfundet afledt af kvinders øgede tilknytning til arbejdsmarkedet. Ligesom den samfundsmæssige ligestillingsdebat drejede sig om bedre muligheder for kvinder for at have et lønarbejde og ikke om ligestilling på det familiepolitiske område, handlede de kvindelige bryggeriarbejders ligestillingsinitiativer også om lige vilkår på bryggerierne. Kvinderne værnedede stadig om deres huslige og moderlige ansvar og udsatte ikke arbejdsdelingen i hjemmet for en ligestillingskritik. Forandringen i bryggerikvindernes kvindebegreb bestod i, at mens kvinderne i 1950erne forestillede sig kvinden som grundlæggende forskellig fra manden, tillagde de kvindelige bryggeriarbejdere i 1960erne ikke kønsforskelle betydning. I stedet var forestillingerne om kvinden, at hun var lige (forstået som ens) med manden, og derfor skulle kønnene ligestilles.

Kampen mod diskrimination (1968-75)

Denne periode adskiller sig fra de to foregående ved at være præget af et økonomisk brud i modsætning til stabilitet, og dermed var

der inden for perioden stor forskel på de kvindelige bryggeriarbejderses socialhistoriske rammebetingelser. De gode tider fortsatte med lav arbejdsløshed, høj realløn og en voksende velfærdsstat sidst i 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne, men i 1973 fik højkonjunkturen en ende, bl.a. fordi krisen i Mellemøsten fik oliestaterne til at hæve prisen på olie, og fordi Danmarks indtrædelse i EF betød en skærpet konkurrence for dele af industrien. Fra 1973 til 1975 steg arbejdsløsheden fra 2,4 % til 11,1 %. Oliekrisen ramte bryggeriindustrien mindre end andre industrier, idet den ikke brugte så meget olie i produktionen. Beskæftigelsen i København blandt bryggeriarbejderne faldt alligevel fra 1973 til 1974 med 15 % – mest fordi mere aftapning skete i provinsen, og Carlsberg og Tuborg udvidede produktionen i udlandet.³⁵

Kendetegnende for industrien sidst i 1960'erne var, at teknologien ændrede sig i retning af mere automatisering. På bryggerierne var det blevet tid til at begynde udskiftningen af de nedslidte Marshall-kolonner. Der kom fx nye pakkemaskiner, og selvom kvinderne fik overvågningsarbejdet, blev mange overflødiggjort.³⁶ Forbundet ændrede i takt med de økonomiske, teknologiske og beskæftigelsesmæssige forandringer strategi, og det begyndte i højere grad at arbejde for et bedre arbejdsmiljø og lange opsigelsesfrister og mod de tidsstuderede gruppeakkorder. For kvindernes fagforening var ligelønnen frem til dens vedtagelse i 1973 det vigtigste krav. Kravet kom ikke med til overenskomstforhandlingerne i 1967 og 1969, fordi de øvrige fagforeningsformænd ikke bakkede op om det. Kvinderne viste deres utilfredshed ved i 1969 at forkaste overenskomsten, som dog blev vedtaget af et flertal af forbundets medlemmer, og ved at gå aktivt ind i ligelønskampen. De skrev indlæg i forbundets medlemsblad *Prop og kapsel*, dannede faglige klubber på arbejdspladserne, lavede underskriftsindsamling til folketinget om en lov om ligeløn, var med til at danne *Kvindernes Initiativgruppe for Ligeløn*, som var en sammenslutning af andre arbejderkvinder og kvinder fra kvindeorganisationer, m.m. I 1971

opnåedes et ligelønsprotokollat mellem forbundet og Bryggeriforeningen. Det var et løfte om ligelønnens vedtagelse ved næste overenskomstforhandling to år efter.³⁷

Alliancen *Kvindernes Initiativgruppe for Ligeløn* var et atypisk samarbejde mellem kvinder fra kvindebevægelsen og kvindelige fagorganisationer. Den ny kvindebevægelse, og især rødstrømpebevægelsen fra 1970, var et ideologisk oprør, som præsenterede nye ideer om kvinders frigørelse fra alle undertrykkende bånd. Som noget nyt stillede kvinderne i bevægelsen spørgsmålstejn ved privatlivet, manderollen og kvinders dobbeltarbejde. Eftersom kvindeundertrykkelsen gjaldt overalt i samfundet, havde kvindebevægelsen også blikket vendt mod arbejdsmarkedet, hvor kvinders ansvar for både hus- og lønarbejde var en hindring for ligestillingen.³⁸

Lovgivningen blev efterhånden tilpasset mange menneskers virkelighed med to udearbejdende voksne. Kildeskattereformen fra 1970 medførte, at erhvervsaktive gifte kvinder ikke længere blev skattemæssigt straffet, og to-forsørgerfamilien blev lovmæssigt blåstemplet. Ligestillingssynspunkterne sejrede i lovgivningen og i den offentlige mening og banede vejen for en større kønsbalance i forhold til uddannelse og arbejdsstyrke. Men ligestillingen på arbejdsmarkedet i forhold til løn, erhverv og hierarkisk placering har siden vist sig vanskelig at gennemføre.³⁹

Ligeløn som ligestillingsmål havde siden 1960'erne været en vigtig faglig kamp for de kvindelige bryggeriarbejdere i København. Frem til ligelønnens vedtagelse i 1973 intensiverede bryggerikvinderne kampen. Aldrig talte de om højere løn generelt set – de talte kun om ligeløn mellem mænd og kvinder – og som noget nyt italesatte de arbejdet for ligeløn som en "kamp" i fagforeningsmaterialet.⁴⁰ Bryggerikvinderne gjorde i modsætning til mange andre kvindelige arbejdere en dyd ud af, at de kæmpede for ligeløn for ulige arbejdsopdelinger. De var meget bevidste om den skarpe kønsopdeling i arbejdet, men mente at der burde være ens lønsatser. Kvinderne bragte også nye argumenter på banen i ligelønskampen. Fx pointe-

Bryggerikvinder samlet med andre arbejderekvinder og kvinder fra den ny kvindebevægelse i Folkets Hus på Enghavevej for at diskutere ligeløn, 1971. Foto: Arbejdermuseet & ABA.

rede de, at deres arbejde var af samme værdi som mændenes, og at kvinderne var lige så værdifulde som mændene. En ung kvinde havde ikke været ansat på Carlsberg længe, før hun i en tale for sine kolleger spurgte:

“Er en kvindelig arbejder i en kolonne ikke lige så værdifuld en arbejdskraft som en mand? Hvorfor skal hun så have mindre end en mand, som kører præcis de samme flasker...”⁴¹

Mændene var som så ofte før modbegrebet i

kvindernes argumentation, og kvinderne fokuserede på kønnenes ensartethed. Andre nye begreber, kvinderne brugte i omtalen af den manglende ligeløn, var, at de blev "diskrimineret" og "mishandlet" og udsat for "forskelsbehandling".⁴² Især efter overenskomstforhandlingerne i 1969 var kvinderne oprørte og vrede over, hvordan de blev behandlet. Det lod Margit Fogh ledelsen vide ved bl.a. ikke at være så samarbejdsvillig ved de efterfølgende lokale forhandlinger om fx afløsning, bemanding osv. "*Vi blir diskrimineret på alle måder, vi blir mishandlet lønmæssigt*",⁴³ udtalte hun. I den nyligt nedsatte ligelønsgruppes underskriftsindsamling om at støtte SF'eren Gunhild Dues forslag om indførelse af ligeløn ved lov skrev mandlige og kvindelige bryggeriarbejdere under på, at diskriminationen over for kvinderne var et samfunds- og menneskerettighedsspørgsmål. Det er:

"... en skamlet på det danske samfund at der i 1970 fortsat eksisterer diskrimination overfor kvinderne i dansk fagbevægelse. [...] Dette er ikke bare et spørgsmål om overenskomster, men et spørgsmål om vore menneskerettigheder."⁴⁴

Initiativgruppen mente sågar, at uligelønnen var "*... det tydeligste udtryk for kvindens undertrykkelse*."⁴⁵ Ligelønsloven blev dog først vedtaget i 1976 og fik altså ikke virkning for industriarbejdere, da kønssatserne allerede var skrevet ud af overenskomsterne.

En interessant iagttagelse af kvindernes lønkamp er, at lønkrav praktisk talt forstummede efter ligelønnens vedtagelse i 1973. Kvinderne var herefter bemærkelsesværdigt stille mht. retfærdig aflønning og bryggeriarbejdes værd. Det er interessant, fordi den skarpe arbejdsdeling betød, at der på ingen måde var ligeløn på bryggerierne, men kun på kolonnerne i tappehallerne. Grundlønnen var ca. 20 kr. i timen for samtlige bryggeriarbejdere, men tillægsbetalingen varierede meget, afhængigt af hvor på bryggeriet man arbejdede.⁴⁶ De opdelte arbejdsfunktioner med forskelligt lønniveau gjorde det altså vanskeligt at implementere en reel ligeløn.

De nye argumenter og begreber, bryggerikvinderne brugte i deres ligelønskamp sidst i 1960erne og først i 1970erne, tyder på, at kvinderne havde et andet forestillingsunivers end i både 1950erne og i størstedelen af 1960erne. Nok var det grundlæggende den samme ligestillingskamp, men retorikken var langt mere aggressiv. Den offensive strategi skal formentlig ses i lyset af de gode økonomiske tider med lav arbejdsløshed, der fik kvinderne til at stå stærkere. Ligelønnen blev vedtaget, før krisen slog igennem. Kvinderne blev formentlig også inspireret af den nye kvindebevægelses engagement i ligelønskampen og af det samarbejde, nogle af bryggerikvinderne indgik i *Kvindernes Initiativgruppe for Ligeløn*.

Bemandingskonflikterne fyldte også meget i kvindernes arbejdsdage i slutningen af 1960erne og i første halvdel af 1970erne. Bestyrelsesmødereferaterne viser, at forhandlinger om arbejdsdeling forekom endnu hyppigere i denne periode end tidligere. Selvom bemandingskampene, i de øjeblikke de blev udkæmpet, var mod enten de mandlige bryggeriarbejdere eller ledelsen, var kampene i realiteten mod teknologien, der overflødiggjorde arbejderne. Kampene skal ses i lyset af tidens udbredte automatisering, udflytning af tappearbejdet fra København til provinsen og senere også den økonomiske situation med oliekrise, lavkonjunktur og høj arbejdsløshed. Disse forhandlinger og konflikter om arbejdsdeling italesatte bryggerikvinderne også som noget nyt i denne periode for "kampe".⁴⁷ Kvinderne mente, at de ligesom i lønforhandlingerne også i forhandlingskonflikterne blev "diskrimineret", "snydt groft", "nedvurderet", "provokeret" og "misbrugt".⁴⁸ Til forskel fra tidligere stillede kvinderne desuden forslag om eller direkte krævede arbejde, der hidtil havde været mændenes. Det tyder på, at kvinderne havde en anden forestillingsverden end i 1950-60erne. Fx spurgte en kvinde sine kolleger på Carlsberg:

"Hvorfor skulle en kvinde ikke kunne passe en tappemaskine eller en pasteurator hvis hun blev

oplært ligesom mændene bli'r det. Hvorfor skal hun ikke køre trucks eller passe en ilægger.”⁴⁹

Kvinder havde aldrig været beskæftiget som tappere eller truckførere. Også andre krav om nye arbejdsfunktioner så dagens lys fra slutningen af 1960erne og i første halvdel af 1970erne. Karakteristisk er det dog, at kvindernes forestillingsverden var begrænset til tappehallerne. De gjorde aldrig krav på arbejde andre steder på bryggerierne. At kvinderne begyndte at stille krav om bl.a. mere af det automatiserede arbejde hang formentlig sammen med deres erfaringshorisont – de havde siden sidst i 1960erne i højere grad været beskæftiget med at overvåge store anlæg. Derudover hang det sammen med frygten for at miste arbejde. Hvis kvinderne kunne bestride flere forskellige arbejdspladser i tappehallerne, var der flere muligheder for beskæftigelse, og desuden var de en mere attraktiv arbejdskraft for arbejdsgiverne. Uanset hvad kvindernes motiver var, viser måden de argumenterede for retten til andre arbejdsområder på, at de anså kønnene som lige kvalificerede og fokuserede på kønnenes fællestræk frem for forskelle. Som noget nyt i forhold til i 1960erne protesterede kvinderne eksplicit mod konnotationen mellem maskiner/teknik og mænd, som de syntes, at de blev konfronteret med, men som egentlig havde været under opblødning siden sidste halvdel af 1960erne:

“Lad ikke de som er interesserede i at holde os nede og bilde os ind at vi ikke har forstand på maskiner eller ikke er ansvarsfulde nok til at køre truck.”⁵⁰

Det er tydeligt, at kvinderne følte sig diskrimineret, hvis ikke de blev behandlet på lige fod med mændene, for kvinderne opfattede sig selv som ens med mændene i bemandingssituationerne.

Ligesom kvinderne i 1950-60erne henviste til deres huslige rolle i fx forhandlinger om arbejdstid, gjorde de det også sidst i 1960erne og i begyndelsen af 1970erne. De brugte fx deres huslige og reproduktive ansvar som ar-

gument for at modsætte sig overarbejde, komme på daghold i stedet for skiftehold eller for at få fri omkring skoleferierne. Men som noget nyt sidst i 1960erne arbejdede fagforeningen ikke kun for hensyntagen til kvindernes rolle i hjemmene. I ligelønsagitationen blev det pointeret af fagforeningsformanden og de ordinære medlemmer, at kvinder også var forsørgere. Margit Fogh udtalte i 1969, at

“... det er en reaktionær stilling at mene, at kvinder ikke har samme behov for god indtægt som mænd, tænk på alle de kvinder der er alene med børn, de vil give samme kår som hvor der er en god far.”⁵¹

Formanden havde en enkelt gang tidligere i 1960erne gjort klart, at kvinderne i nogle tilfælde var forsørgere, men ikke i samme kritiske tone, som blev udtrykt fra sidst i 1960erne og heller ikke så ofte. Der var altså flere diskurser, der gjorde sig gældende, om kvinders ansvar for familien: En om hensynet til kvinders reproduktive rolle, som vægtede forskellene mellem mænd og kvinder, og en om, at kvinder kunne være forsørgere ligesom mænd, hvor kønnenes ligheder blev tillagt betydning. Bryggerikvinderne konstruerede altså et kvindebegreb, hvor både moderrollen og forsørgerrollen var vigtige aspekter. I modsætning til tidligere blev det fra fagforeningen kritiseret, at der ikke i arbejdssammenhæng blev taget hensyn til, at kvinder udfyldte to funktioner i samfundet:

“Det forholder sig sådan, at i hverdagen har kvinderne større fraværsprocent end mænd; det følger af vores funktion i samfundet, som man ønsker, vi skal udfylde, men som man vægrer sig ved at tage hensyn til”,⁵²

udtalte fagforeningsformanden.

I midten af 1970erne viste sig også andre diskurser i forbindelse med familie og køn. Fx arrangerede kvinderne faglige og sociale sammenkomster, hvor nogle af deres mænd skulle passe børnene imens, så alle kvinder fik mulighed for at deltage. Der var også et fælles

kursus for de mandlige og kvindelige bryggeriarbejdere, hvor overskriften på et af oplæggene var: “*Skal vi have et nyt familiemønster?*”⁵³ Der er altså flere tegn i kildematerialet på, at det som noget nyt var realistiske forestillinger for kvinderne, at den traditionelle arbejdsdeling i familien blev brudt.

Også kvindernes samfundsfunktion som lønarbejdere omtalte kvinderne anderledes end tidligere. Kvinderne gav udtryk for, at de ville have samfundets offentlige institutioner tilpasset deres arbejde, så de problemfrit kunne passe det:

“Der er mangel på tilbud og tryk børnepasning [...] her tænker vi på børnepasning hele døgnet, da mange af os industriarbejdere er skifteholdsarbejdere.”⁵⁴

Da kvinderne i 1950erne stillede forslag om pasningsmuligheder uden for dagtimerne var det begrundet i en kritik af, at bryggeriledelsen krævede, at også mødre arbejdede om aftenen. I 1970erne kritiserede kvinderne ikke, at de skulle passe lønarbejdet, men i stedet at samfundet ikke var indrettet med muligheder for kvinderne for at være både arbejdere og mødre. Sidst i 1960erne og i 1970erne var forestillingerne om den moderlige kvinde stadig et væsentligt aspekt ved de kvindelige bryggeriarbejders kvindebegreb, men som noget nyt blev forsørgerbegrebet også vigtigt i forestillingerne om, hvad en kvinde var og skulle være.

Som det fremgår, blev ligestillingskampen langt mere offensiv sidst i 1960erne og op gennem 1970erne. Kvinderne så ikke bare deres ligeløns- og bemandingskampe i et ligestillingsperspektiv. Ligestillingskampen blev en ekspliciteret og overordnet “kamp”, der gjaldt i samfundet i det hele taget og ikke kun på arbejdspladsen: “*Hvis vi skal opnå ligestilling med mændene i samfundet, har vi en lang og sej kamp foran os*”⁵⁵ skrev en bryggerikvinde i forbundsbladet *Prop og Kapsel*. Kvindernes forestillingshorisont mht. ligestilling blev altså udvidet. Faktisk var ikke bare ligestilling målet. I stedet var “... kvindernes

frigørelse med adgang til uddannelse, erhverv og politiske rettigheder [...] vor tids største samfundsendring, en revolution.”⁵⁶ Mændekønnet var kvindekønnet modbegreb i frigørelses- og ligestillingskampene – mændene var i modsætning til kvinderne ikke diskrimineret.

Sidst i 1960erne og i første halvdel af 1970erne skete der også andre forandringer i ligestillingskampen, som er værd at bemærke. Kvinderne betragtede og italesatte deres ligeløns- og ligestillingskamp som en “kvindesag”.⁵⁷ Kvinderne begyndte også at fremhæve kvindesammenholdet i fagforeningen. Fx underskrev Lone Christensen, fagforeningsformanden efter Margit Fogh, i breve, meddelelser m.m. til både mandlige og kvindelige kolleger og fagfolk sig med en hilsen, der betonedede kvindekønnet og -fællesskabet:

“Med søsterlig hilsen Lone” eller “Med søster- og kammeratlig hilsen Lone Christensen”.⁵⁸

Med “kammeratlig” lagde hun vægt på arbejderklassefællesskabet, men den søsterlige hilsen betonedede kvindefællesskabet og blev typisk brugt i kvindekampen af kvinder fra den ny kvindebevægelse. Det er derfor overraskende, at en fagforeningsformand underskrev sig sådan. Det understreger dog blot, at bryggerikvinderne i høj grad havde opmærksomheden vendt mod den samfundsgenerelle ligestillingskamp og var bevidste om den kvindesag, de var en del af. At kvinderne betragtede deres ligestillingskamp som en kvindesag, og at kvindefællesskabet i den grad blev understreget i det faglige forum, viser, at bryggerikvinderne var influeret af og en del af en større kvindekamp, som blev ført mange andre steder end på bryggerierne og af mange andre kvinder end bryggerikvinderne. Arbejderkvinder og deres faglige organisationer var på barrikaderne med ligeløns- og kvindekrav, og den nye kvindebevægelse førte på samme måde en aktiv og synlig kvindekamp. Bryggerikvinderne var dermed en del af en større kvindesag for at frigøre kvinden fra diskrimination, forskelsbehandling og undertrykkelse.

Engagementet i 1970ernes kvindesag og ligestillingskamp betød, at bryggerikvindernes forestillinger om kvinden var mindre afhængige af det mandlige modbegreb end tidligere. I deres faglige ligestillingskampe på arbejdspladsen betonede bryggerikvinderne kønsfællesskabet og ikke deres arbejderfællesskab eller selvopfattelse som kvindelige (bryggeri)arbejdere. Kvinderne gjorde sig forestillinger om et frigjort kvinde-køn i fremtiden ligesom mange andre kvinder.

Bryggerikvinderne blev mere vidtgående i deres kønsrelaterede faglige kampe sidst i 1960erne og i første halvdel af 1970erne. Det ses både i kvindernes sprog og i det faktum, at kvinderne i langt højere grad gav udtryk for deres holdninger gennem forskellige kanaler. Det kan til dels have at gøre med, at de i en stor del af tiden stod i en gunstig position med lav arbejdsløshed og gode vækstmuligheder for industrien, som gav bedre muligheder for at få krav om fx ligeløn gennemført. På den anden side var kvindernes italesættelser i be-mandingskampene ligeledes mere offensive end tidligere, og her stod kvinderne ikke særligt gunstigt, fordi automatiseringens ekspansion var en trussel mod antallet af arbejdspladser. Her må den offensive retorik ses som et udtryk for kvindernes ihærdige kamp for at bevare arbejdspladser. De to kampe viser de vidt forskellige sociale betingelser, der prægede perioden 1968-75. Det er i sig selv en interessant betragtning, at der er kontinuitet og fællestræk i karakteristikkene af kvindebegrebet i perioden, på trods af at de socialhistoriske rammebetingelser var præget af brud og store forandringer med både højkonjunktur og krise.

Konklusion

Den diskursive analyse af bryggerikvindernes fagforeningsmateriale 1949-1975 kaster lys over, hvordan kvindernes forestillinger om kvinde-kønnet forandrede sig i den ca. 25 år lange periode. Den viser dog også, at kvindernes selvopfattelse som (hus)mødre var gennemtrængende, og at familiediskurserne var

meget træge og først begyndte at forandre sig i begyndelsen af 1970erne. Kvinderne kæmpede gennem hele perioden en im- eller eks-plicit ligestillingskamp. Op gennem 1950erne forestillede kvinderne sig kvinder som grundlæggende forskellige fra mænd, og de vægtede altså det særegne ved kvinde-kønnet, men trods forskelligheden burde kønnene være ligestillet. 1950ernes faglige kampe og kvindebegreb var dog uden tvivl præget af de beskæftigelsesmæssigt vanskelige tider. Det økonomiske opsving sidst i årtiet fik beskæftigelsen til at stige betragteligt. Det stillede kvinderne stærkere og var medvirkende til, at de fik større forventninger til fremtiden. I 1960erne satte kvinderne eksplicit ligestilling på dagsordenen i adskillige arbejdskampe. Deres argumentation viser, at de ikke længere fokuserede på kønnenes forskelligheder, men i stedet på deres ensartethed. Forestillingerne om kvinder var, at de var overvejende ens med mænd og derfor burde ligestilles med dem. Det gik dog for langsomt med at nå ligestillingsmålene, og kvinderne intensiverede sammen med andre kvinder deres ligestillingskamp ved bl.a. at udvide kampen til at gælde alle områder, hvor samfundet undertrykte kvinder. Bryggerikvinderne forestillede sig stadig, at kønnene var ens og kritiserede derfor, at der trods denne lighed ikke var ligestilling. Forestillingerne om kvinder var dermed, at de var grundlæggende ens med mænd, men diskrimineret pga. deres køn. Kvinders frigørelse fra alle undertrykkende bånd ville ligestille dem med mænd, og derfor var kvindebegrebet karakteriseret af forestillinger om den frigjorte kvinde.

Den tidligere marxistiske feministiske forskning i bryggerikvinder belyste, hvordan kvinder arbejdede under dårligere sociale vilkår end mænd, og at de derved var undertrykte. Den poststrukturalistiske tilgang i mit arbejde med bryggerikvinder har til gengæld gjort det muligt at kaste lys over kvindernes kulturelle univers, diskurserne om kvinde-kønnet og hvordan kvindebegrebet forandrede sig. Derved synliggøres det også som noget nyt på forskningsfeltet, hvor afgørende en dimension

ved kvindebegrebet den reproduktive rolle var i den faglige og arbejdsmæssige sammenhæng. Desuden afsløres det, hvor grundlæggende og uanfægtet modbegrebsparret mand/kvinde var i den tilsyneladende kønsneutrale arbejderkategori. Det er overraskende, i hvor høj grad køn var en faktor på bryggerierne, hvad enten det gjaldt løn, arbejdsdeling i tappehallerne og hjemmene, pauserne i borgerstuerne, faglig organisering og ansættelsesvilkår på alle punkter. Køn og kønsforskelle var hele tiden på spil i bryggeriarbejdernes sociale virkelighed og kulturelle univers.

Noter

1. "Kvindebegreb" betyder her "kvinder" som kønskategori – altså artikulerede forestillinger om, hvad kvinder var og/eller skulle være.
2. Til baggrund for artiklen ligger mit speciale med samme titel som artiklen. (Afl. juni 2009 på Historie på Roskilde Universitet.)
3. Den præcise periodeafgrænsning på 1949-1975 blev afgjort af, at de første Marshall-kolonner blev indført i 1949, hvilket havde betydning for arbejdsdelingen ved de nye arbejdsfunktioner, og at der var en omvendt ligelønskonflikt i 1975, hvor mændene strejkede pga. en lønforskel mellem dem og kvinderne.
4. Anette Borchorst, m.fl., *Hvor gik kvinderne hen da de gik ud?*, 1977, Birthe Dalsgaard & Jette Juul Jensen, *Kvindelige bryggeri-, tekstil- og beklædningsarbejdere*, 1979 og Eva Thoft & Charlotte Villemoes, *Vrede og visioner*, 1984
5. Anna-Birte Ravn, *Kvinder og køn i arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie*, 1990, s. 121 og Bente Rosenbeck & Vammen, *Arbejderkvinder bliver synlige*, 1981, s. 225 og 231
6. Hanne Rimmen Nielsen, *Køn, kultur, repræsentation*, 1992, s. 9f
7. Gro Hageman, *Feminisme og historieskrivning*, 2003, s. 34 og 38 og Vibeke Kold, *En køn historie om elektronikarbejde*, 1997, s. 56
8. Nielsen, 1992, s. 14
9. Joan Scott, *Gender and the politics of history*, 1988, s. 4 og Joan Scott, *Deconstructing equality-versus-difference*, 1994, s. 282
10. Hagemann, 2003, s. 16 og Jan Ifversen, *Om den tyske begrebshistorie*, 2003, s. 18
11. Fagforeningens forhandlingsprotokoller (FP) med bestyrelsesmødereferater (BM) og generalforsamlingsreferater (GF) er den empiriske rygrad. Desuden repræsentantskabsmødereferater (RM), de kvindelige bryggeriarbejders kvartalsblad, klubblade fra kvindelige klubber, forbundets medlemsblad *Prop og Kapsel* og privat materiale fra tidligere bryggeriarbejder Barbara Kryger (BK), bl.a. en tale, en ligelønsunderskriftindsamling, en logbog tillidsrepræsentanterne skrev i (kaldet "dagbog"), diverse klubblade, materiale fra *Kvindernes Initiativgruppe for Ligeløn*, etc.
12. Jørgen Assens, m.fl., *De slukkede vores tørst*, 1993, s. 106, Lars K. Christensen, m.fl. *Arbejdernes historie i Danmark 1800-2000*, 2007, s. 217 og 227 og Dalsgaard & Jensen, 1979, s. 99, 158 og 173
13. Assens, m.fl., 1993, s. 102
14. Assens, m.fl., 1993, s. 89f, 95f, 104f, 107, Borchorst, m.fl., 1977, s. 183, Jørgen Peter Christensen, *Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972*, 2002, s. 167, 200, 202f, 208, Christensen, m.fl., 2007, s. 206, 218, Thoft & Villemoes, 1984, s. 48ff og Dalsgaard & Jensen, 1979, s. 180
15. Assens, m.fl., 1993, 114, Borchorst, m.fl., 1977, s. 48f og 66ff, Christensen, m.fl., 2007, s. 211, Dalsgaard & Jensen, 1979, s. 182 og Bente Rosenbeck, *Kvindekøn*, 1987, s. 316
16. GF 17/2-52, BM 3/2-49, GF 6/5-51, BM 9/4-53, BM 10/6-54, BM 14/3-57, BM 8/4-58
17. Fx BM 14/7-49, BM 11/10-51, BM 10/1-52, GF 21/2-54, GF 9/2-58
18. GF 14/-49
19. Fx GF 6/5-51 og GF 17/2-52
20. GF 17/2-52. Lign. eks. GF 21/2-54
21. GF 14/4-49. Lign. eks. BM 2/5-51, GF 20/4-52
22. BM 18/6-53. Lign. eks. BM 13/2-58
23. Borchorst, m.fl., 1977, s. 181, Steen Busck & Henning Poulsen, *Danmarkshistorie – i grundtræk*, 2002, s. 382f, Christensen, 2002, s. 17 og 263, Dalsgaard & Jensen, 1979, s. 93f, Thoft & Villemoes, 1984
24. Assens, m.fl., 1993, s. 125, Dalsgaard & Jensen, 1979, s. 107, 175, 180ff
25. Busck & Poulsen, 2002, s. 377ff, Christensen, m.fl., 2007, s. 247, 252, Christensen, 2002, s. 267, Britta Foged, *Kvindearbejde 1950-71*, 1975, s. 21, Anette Eklund Hansen & Klaus Petersen, *Mellem arbejde og familie*, 2000, s. 41f og 46f
26. Assens, m.fl., 1993, s. 128ff og Christensen, m.fl., 2007, s. 381
27. *Prop og Kapsel* juni 1960. Lign. eks. BM 14/6-60
28. BM 13/9-65. Lign. eks. BM 1/11-66, GF 22/5-66
29. BM 15/12-60, GF 4/6-61, BM 11/3-63, BM 10/12-63, GF 31/1-65
30. FP Ekstraordinært møde 14/6-60, BM 30/7-63, BM 13/9-65, BM 13/12-66
31. BM 13/12-66. Lign. eks. BM 14/3-67, BM 16/5-67, FP Opmandskendelse i voldgiftssag 17/2-68 og FP Procedure til forligsmanden februar 1968

32. BM 14/12-61, BM 10/5-66, BM 9/1-68
33. BM 26/1-65. Lign. eks. BM 14/12-61
34. BM 5/10-64
35. Assens, m.fl. (1993):135 og 150, Borchorst, m.fl. (1977):177 og 190, Christensen (2002):293, Christensen, m.fl. (2007):245f og 285 og Dalgaard & Jensen (1979):158
36. Assens, m.fl. (1993):136f og Christensen, m.fl. (2007):249f
37. Assens, m.fl. (1993):130f, Borchorst, m.fl. (1977):185, Dalsgaard & Jensen (1979):105 og GF 29/11-70
38. Christensen, m.fl. (2007):381f og Rosenbeck (1987):22ff
39. Busck & Poulsen (2002):392, Christensen, m.fl. (2007):272 og Larsen (2009):61
40. Fx GF 26/1-69, GF 28/4-69
41. BK's tale for kolleger udateret 1969/70. Lign. eks. BM 24/6-68, BK's beskrivelse af initiativgruppen 14/3-71
42. Fx GF 28/4-69, BM 20/5-69, FP Margit Foghs tale på kongressen 29/1-1/10-69, underskriftsindsamling til folketinget 10/12-70, *Prop og Kapsel* december 1970, *Prop og Kapsel* februar 1971, FP Skrivelse til Bryggerforeningen fra bryggerpigerne GF 30/4-71, *Prop og Kapsel* august 1971
43. GF 28/4-69. Lign. eks. *Prop og Kapsel* december 1970, GF 30/4-71
44. BK's underskriftsindsamling til folketinget 10/12-70
45. BK's beskrivelse af initiativgruppen 14/3-71
46. BM 12/8-75
47. Fx BM 15/11-68, GF 26/1-69, GF 28/4-69, BM 7/4-71, BM 12/9-72, FP Margit Foghs beretning 23/11-74
48. BM 25/6-69, BK's dagbog udateret torsdag i marts 1974, BK's dagbog udateret fredag i marts 1974, 13/3-74, 25/3-74, FP Margit Foghs beretning 23/11-74
49. BK's tale for kolleger udateret 1969/70. Lign. eks. BM 15/11-68, GF 28/4-69, GF 30/4-71, BM 13/3-73, BM 9/4-73, *Nyt fra klubben* november 1973, *Nyt fra klubben* april 1974, BM 12/11-74
50. BK's tale for kolleger udateret 1969/70. Lign. eks. BM 12/11-74, GF 23/11-74, BM 14/10-75
51. FP beretning fra kongressen 29/9-1/10-69. Lign. eks. BM 23/9-69, *Prop og Kapsel* januar 1971, BK's tale for kolleger udateret 1969/70
52. FP interview med Lone Christensen til udateret og uanvgivet blad vedlagt BM 14/10-75
53. FP program for ugekursus 25-30/11-74
54. RM 25/11-75
55. *Prop og Kapsel* februar 1973. Lign. eks. *Klubbladet* august 1974
56. *Prop og Kapsel* august 1971

57. *Flaskeposten* maj 1973 og BK's beskrivelse af Initiativgruppen 14/3-71

58. Brugt utallige steder fx bestyrelsesmødebilag, *Prop og Kapsel* efter Lone Christensens tiltrædelse som formand i november 1974. Fx BM 11/2-75, BM 18/4-75, *Prop og Kapsel* september 1975

Abstract

Anne Brædder: On equal terms with men, *Arbejderhistorie* 2/2010, pp. 47-65.

How ideas of women changed is the focus of this article. It is shown how women as a category was constructed among female brewery workers in Copenhagen in 1949-75 in their industrial conflicts. To reach this cultural sphere a poststructuralist approach is used. The womens' language and discourses are sources to understanding how social relations and collective identity were established. The gender historian Joan Scott and the conceptual historian Reinhart Koselleck are the theoretical inspiration. The sources are material from the female brewery workers' trade union.

In the 1950ies the female brewery workers believed that women were fundamentally different from men, but they still believed that men and women should be equal. In the late 1950ies, the unemployment decreased and the female brewery workers were in more a powerful position. Their fight for equal opportunities increased, while womens' equal opportunities as well were discussed in the debate of society. In the 1960ies, the female workers didn't focus on the differences but instead on men and women's homogeneity. Since reaching equal opportunities was a slow process the female brewery workers believed that woman were being discriminated and oppressed in the late 1960ies and first half of the 1970ies. The female brewery workers, other female workers and women from Women's Liberation believed that women should be liberated.

Anne Brædder, cand.mag. i historie
Projektmedarbejder på Museum Lolland-Falster på
forsknings- og udstillingsprojekt om Femø kvindelejr.
annebra@ruc.dk